

ТЕНДЕНЦІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СТАТУСУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

THE TREND OF MODERNIZATION THE STATUS OF THE LOCAL COMMUNITY IN CONDITIONS OF DECENTRALIZATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE FOR UKRAINE

Шевченко А.О.,

*аспірант кафедри загальноюридичних дисциплін
Київського університету туризму, економіки та права*

У статті досліджено особливості реалізації статусу територіальної громади в Україні та низці зарубіжних держав. На основі цього виокремлено певні проблеми, а також шляхи їх невідкладного вирішення, зокрема вдосконалення правового статусу територіальної громади в контексті сучасних реформ у сфері децентралізації влади, об'єднання територіальних громад тощо.

Ключові слова: територіальна громада, місцеве самоврядування, правовий статус, правосуб'єктність, децентралізація, європейська практика.

В статье исследовано особенности реализации статуса территориальной общины в Украине и ряде зарубежных государств. На основании этого выделено некоторые проблемы, а также пути их неотложного решения, в том числе усовершенствования правового статуса территориальной общины в контексте современных реформ в сфере децентрализации власти, объединения территориальных общин и так далее.

Ключевые слова: территориальная община, местное самоуправление, правовой статус, правосубъектность, децентрализация, европейская практика.

The article examines the peculiarities of the implementation status of the local community in Ukraine and a number of foreign States. On the basis of this highlights certain problems, as well as the ways of them solved, including the improvement of the legal status of territorial communities in the context of modern reforms in the sphere of decentralization, Association of local communities, etc.

Key words: local community, local government, legal status, personality, decentralization, European practice.

Постановка проблеми. Розбудова демократичної та правової Української держави, яка передбачена Конституцією України, висуває досить складні проблеми вибору найбільш ефективних для нашої країни форм місцевого самоврядування. І це тому, що самоорганізація населення на місцях є запорукою загального розвитку всієї країни. Майбутнє Української держави значною мірою залежить від того, як громадяни зорганізуються та які оберуть засоби чи способи для вирішення власних проблем місцевого значення, котрі не в змозі вирішити одна тільки політична влада через своїх представників на місцях, один чи декілька органів центральної влади. Ініціатива й активність громадян у процесі розвитку територіальних колективів є безумовним потенціалом і передумовою для вирішення загальнодержавних проблем. Додаткові стимули для розвитку нашої держави якраз і надають самоврядні процеси, які суттєво доповнюють діяльність державних органів на місцях [1, с. 3].

Більшість держав сучасного світу визнає, що територіальні колективи чи спільноти (в Україні – територіальна громада) є первинним суб'єктом та основним носієм функцій і повноважень місцевого самоврядування. Проте суспільно-політичні реалії та національне законодавство змінюються, напрями сучасних реформ у сфері організації та функціонування системи публічної влади обґрунтовують якісно нові завдання й пріоритети.

Стан опрацювання. Протягом тривалого часу теоретики та практики, державні та громадські діячі звертаються до проблематики реформ у сфері організації та функціонування системи державної влади та системи місцевого самоврядування, децентралізації влади тощо. Водночас менша увага приділяється статусу територіальних громад, їхній компетенції та повноваженням, реалізації індивідуальних і колективних прав територіальних громад, об'єднанням територіальних громад. Зокрема, з-поміж вагомих наукових здобутків у цій сфері варто виділити праці таких учених: Н.М. Альошиної, М.О.Баймуратова, О.В. Батанова, Л.А. Білухи, О.В. Гейди, В.О. Демиденка, Н.В. Камінської, В.В. Кравченка, І.М. Мищака, Н.М. Мішиної, Х.О. Патицької, Н.В. Пронюк та інших.

Метою статті є здійснення ґрунтовного аналізу статусу територіальної громади в Україні, деяких зарубіжних державах, щоб визначити пріоритетні шляхи його модернізації з урахуванням напрямів сучасних реформ у сфері децентралізації влади, об'єднання територіальних громад тощо.

Виклад основного матеріалу. Первиною ланкою місцевого самоврядування, первинним його суб'єктом, носієм його функцій і повноважень є територіальна громада. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2], територіальна громада – це жителі, які об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Територіальна громада є невід'ємною складовою системи місцевого самоврядування поряд із сільською, селищною, міською радою, сільським, селищним, міським головою, виконавчими органами, сільської, селищної, міської ради. Територіальна громада села, селища, міста є первинним суб'єктом та основним носієм функцій і повноважень місцевого самоврядування. Громадяни України реалізують своє право на участь у місцевому самоврядуванні за належністю до відповідних територіальних громад (статті 3, 5, 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову. Добровільне об'єднання територіальних громад відбувається за рішенням місцевих референдумів відповідних територіальних громад сіл. Таке рішення є наданням згоди на створення спільних органів місцевого самоврядування, формування спільного бюджету, об'єднання комунального майна. Вихід із складу сільської громади здійснюється за рішенням референдуму відповідної територіальної громади. У містах із районним поділом територіальні громади районів у містах діють як суб'єкти права власності.

Водночас Конституція закріпила своєрідний статус районних і обласних рад: вони є представницькими органами, що представляють спільні інтереси територіальних громад відповідного району чи області [3]. Населення ж району та області громадами не визнаються, а відтак правом на самоврядування не володіють. Вказані представницькі органи, отже, утворюють так званий вторинний (похідний) рівень самоврядування, який умовно можна назвати регіональним. Зауважимо, що і на базовому, і на регіональному рівнях самоврядування існують проблеми, вирішення яких є умовою подальшої децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування. На базовому рівні це, передусім, відсутність належного рівня ресурсного забезпечення місцевого самоврядування (його матеріальної та фінансової основ) та невизначеність територіальної основи місцевого самоврядування.

Варто наголосити, що чинна Конституція України закріпила визначальні положення щодо матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування. Наприклад, Основний Закон передбачив існування комунальної власності як окремої форми публічної власності, а також місцевих бюджетів [3]. Проте реалізація вказаних конституційних норм сьогодні ускладнена як у зв'язку з фінансовою та економічною кризами, так і через недосконалість вітчизняного законодавства. Зокрема, конституційне положення щодо права громади управляти комунальною власністю досі залишається незабезпеченим законодавчим механізмом його реалізації.

Окрім того, фундаментальною проблемою функціонування територіальних громад є фактична законодавча невизначеність компетенції та повноважень територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування. Зміст вказаних категорій лише можна доктринально витлумачити шляхом системного аналізу норм Конституції України та Закону про місцеве самоврядування. Вказана законодавча прогалина призводить до того, що територіальні громади як суб'єкт місцевого самоврядування дуже обмежені у можливості брати участь у вирішенні питань місцевого значення. Фактично їхня роль зводиться лише до формування представницьких органів місцевого самоврядування шляхом виборів депутатів відповідних місцевих рад, а всі інші притаманні їм функції мають номінальний характер і реально територіальними громадами не здійснюються.

Ще однією важливою проблемою реформування територіальної громади залишається недостатність власних коштів місцевих бюджетів для вирішення всіх необхідних для життєдіяльності територіальних громад питань. Причиною такого становища є не тільки фактично збережений і до нині принцип формування місцевих бюджетів «згори – вниз» (всупереч принципам бюджетної політики, які задекларовані у новому Бюджетному кодексі України). Окрім того, існування в Україні великого числа територіальних громад (близько 30 тисяч) не тільки ускладнювало процес розрахунку місцевих бюджетів, але й розпорошувало кошти між чисельними територіальними громадами, що, у свою чергу, майже унеможливило реалізацію місцевих програм розвитку. Можливим виходом із цієї ситуації фактично стало укрупнення територіальних громад шляхом їх об'єднання. Проте нині Конституція України закріплює право на об'єднання лише громад сусідніх сіл у селищні громади.

Як зазначалось, реформа адміністративно-територіального устрою має сприяти реформуванню територіальної основи місцевого самоврядування, оскільки сьогодні здійснення місцевого самоврядування охоплює лише межі населених пунктів, адже територіальними громадами визнаються тільки громади сіл, селищ, міст. Питання про те, під чією юрисдикцією перебуває територія між населеними пунктами, часто залишається невизначеним. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом законодавчо-

го закріплення за територіальною громадою як території населеного пункту, так і визначених земель навколо нього. Це дасть змогу забезпечити охоплення місцевим самоврядуванням усієї території Української держави, укрупнити територіальні громади, а також матеріально-фінансово зміцнити становище територіальних громад, уникнути чисельних земельних спорів тощо.

Ще одним напрямом реформування територіальної громади є розроблення та законодавче закріплення механізмів контролю з боку територіальної громади за діяльністю органів місцевого самоврядування, а також подальше вдосконалення форм безпосереднього народовладдя (місцевих референдумів, громадських слухань, місцевих ініціатив тощо), за допомогою яких члени територіальної громади можуть брати безпосередню участь у управлінні місцевими справами. Особливе місце в життєдіяльності територіальної громади посідає головна посадова особа місцевого самоврядування, тобто сільський, селищний, міський голова. Оскільки ця посадова особа, відповідно до положень статті 12 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», обирається жителями територіальної громади та за посадою очолює виконавчий орган ради й головує на її засіданнях, виникає питання щодо співвідношення статусу та повноважень між різними органами місцевого самоврядування – місцевою радою як колегіальним виборним представницьким органом територіальної громади та її виконавчим органом на чолі з обраним громадою сільським, селищним, міським головою. Конституційний Суд України розтлумачив, що в системі місцевого самоврядування України існує певна субординація її елементів, а конституційні функції сільського, селищного, міського голови визначають його як посадову особу виконавчого органу ради та самої ради, яка їй підзвітна та перед нею відповідальна як за роботу виконавчого органу ради, так і за організацію роботи самої ради. Однак вказане питання треба вирішити не тільки на рівні актів тлумачення права, але й на законодавчому рівні [4, с. 544–547].

З метою покращення надання адміністративних послуг населенню, оптимізації управління місцевим майном в Україні здійснюється процес добровільного об'єднання територіальних громад. Добровільне об'єднання територіальних громад регулюється Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» 2015 р.

Наприклад, Законом визначено основні принципи добровільного об'єднання територіальних громад (ОТГ): 1) конституційність і законність; 2) добровільність; 3) економічна ефективність; 4) державна підтримка; 5) повсюдність місцевого самоврядування; 6) прозорість і відкритість; 7) відповідальність. Закон визначає суб'єктів добровільного об'єднання територіальних громад, якими є суміжні територіальні громади сіл, селищ, міст [5].

Водночас законодавець акцентує увагу на основних умовах добровільного об'єднання територіальних громад:

- у складі об'єднаної територіальної громади не може існувати іншої територіальної громади, яка має свій представницький орган місцевого самоврядування;
- територія ОТГ має бути нерозривною, межі ОТГ визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися;
- ОТГ має бути розташована в межах території Автономної Республіки Крим, однієї області;
- під час прийняття рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток ОТГ;
- якість і доступність публічних послуг, що надаються в ОТГ, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання.

Найменування ОТГ, як правило, є похідним від найменування населеного пункту (села, селища, міста), який визначений її адміністративним центром.

Деякі дослідники акцентують увагу на проблемах практичної реалізації передбачених у чинних нормативно-правових актах положень. Так, зокрема, у розпорядженні сільських громад та їхніх органів місцевого самоврядування перебуває лише 12 % земель у межах населених пунктів. Землями поза межами сіл розпоряджалися на свій розсуд й без відповідальності перед сільськими громадами обласні та районні ради й адміністрації, нині – органи державного відомства із земельних ресурсів [6; 7, с. 130].

Щодо території, то перед об'єднаною громадою постають такі завдання:

- проведення детальної інвентаризації сільськогосподарських земель усіх форм власності та поєднання насаджень, встановлення власників приватних земельних ділянок, повернення у власність громади привласнених земель сільськогосподарського призначення шляхом самозахоплення;

- територіальне закріплення за сільськими громадами земельних ділянок для громадського випасання худоби, сінокошення, знешкодження й утилізації відходів, рекреаційних об'єктів тощо, планування протиерозійних і ґрунтоохоронних заходів, встановлення адміністративної відповідальності за стан і використання сільськогосподарських угідь;

- перетворення сільських поселень в агропромислову структуру шляхом організації переробки сільськогосподарської продукції на місці виробництва, залучення в сільські території інших виробництв із наданням їм певних преференцій, що забезпечить диверсифіковану зайнятість населення, наявність соціальної інфраструктури, сприятливу структуру аграрного соціуму, оптимальну за часом зайнятості та спектром професій, рівнем доходів і тендерним складом трудових ресурсів сільських громад шляхом організації переробки сільськогосподарської продукції на місці виробництва, залучення в сільські території інших виробництв із наданням певних преференцій [7, с. 131].

На думку В. Кравченка, з практики європейських держав, де свого часу відбувалися процеси децентралізації, відомо, що для забезпечення ефективного виконання повноважень місцевого самоврядування використовувалися два підходи: розвиток міжмуніципального співробітництва (наприклад, Франція) та злиття невеликих територіальних громад. При цьому в більшості країн пріоритет надавався другому підходу – укрупненню територіальних громад (наприклад Швеція, Польща, Фінляндія, Данія тощо). Досвід європейських країн також свідчить про те, що таке укрупнення здійснювалося як шляхом добровільного об'єднання територіальних громад, так і адміністративним шляхом – через прийняття рішень центральними органами державної влади після завершення терміну, відведеного для добровільного об'єднання [8, с. 78].

Практично в усіх європейських країнах спостерігалися схожі недоліки централізованої системи управління соціальною сферою, з них найбільш типові такі: низька ефективність діяльності провідних галузей (освіти, охорони здоров'я, культури, соціального захисту); великі витрати на утримання управлінського апарату; повільні темпи провадження новітніх технологій; повільна реакція на зміну зовнішніх обставин (відсутність мобільності системи), що призводило до значної затримки у прийнятті кардинальних управлінських рішень [9, с. 14].

Процес об'єднання територіальних громад майже в усіх європейських країнах супроводжувався реформою муніципальних утворень, які зводилися до їх укрупнення. Наприклад, в організації місцевої публічної влади Франція пішла шляхом децентралізації, у 1982–1986 рр. тут прийнято більше 40 законів, які спрямовані на модернізацію адміністративної системи, підвищення її здатності відповідати потребам населення, реалізацію місцевих проектів економічного розвитку. Законом «Про права і свободи

комун, департаментів і регіонів» 1982 р. було передбачено компетенцію децентралізованих рівнів урядування у сфері економіки. Без сумніву, рушійною силою реформи стали саме економічні інтереси на місцях, а закони про децентралізацію тільки легітимізували цей процес.

Успіх французької децентралізації став можливим завдяки консенсусу політичних лідерів і підтримки реформ громадянами. Децентралізація призвела до розподілу повноважень центральної державної влади та місцевих органів влади, децентралізовані рівні управління здобули автономію та стали відповідальнішими за свої дії, а надання публічних послуг населенню стало ще ефективнішим. Останній етап реформи, яка ще не вважається завершеною, був здійснений шляхом внесення змін до Конституції Французької Республіки 1958 р. конституційним законом 2003 р. Відповідно до нього, головним суб'єктом місцевої публічної влади визнано «територіальні колективи» (фр. *Collectivité territoriales*) – комуни (громади, фр. *communes*), департаменти, регіони, колективи з особливим статусом і заморські колективи. Вони мають право приймати рішення у межах компетенції, що може бути надана їм на відповідному рівні. У разі дотримання передбачених законом умов територіальні колективи вільно управляються виборними радами та володіють регламентарною владою під час здійснення своєї компетенції (стаття 72 Конституції).

Чинні закони Франції повною мірою регулюють усі питання організації та діяльності органів місцевого самоврядування на всіх рівнях територіального устрою. Вони об'єднані в Адміністративний кодекс, що фактично є «конституцією» місцевого самоврядування [6, с. 26–27; 10].

Беручи до уваги досвід зарубіжних країн щодо добровільного об'єднання територіальних громад, необхідно, на нашу думку, в процесі реформи на державному рівні зіставляти та брати до уваги чинники, які впливають на всіх жителів села, селища, міст і досягнення мети в процесі такого об'єднання.

Наприклад, практика зарубіжних країн засвідчує, що досить широким є діапазон розбіжностей між мінімальною та максимальною кількістю громадян у нових об'єднаннях у межах однієї держави. Ураховуючи комплексний критерій, у низці країн створювалися невеликі територіальні об'єднання на засадах самоврядування з наданням їм статусу муніципалітетів. Скажімо, в Іспанії нараховується 3670 місцевих об'єднань, розмір яких є меншим за середній розмір типової для країни комуни. Ініціатива їхнього створення належить населенню або муніципалітетам, думка яких у будь-якому разі береться до уваги. Для визначення нових кордонів муніципальних новоутворень бралися різні критерії, але всі вони мали комплексний, кількісно-якісний характер. Наприклад, у Швеції муніципалітети, що співробітничали між собою, об'єднувалися навколо міст, беручи до уваги ступінь освоєння територій між населеними пунктами. У Данії для визначення муніципальних кордонів було проведено спеціальне дослідження, що виявило зони, які природно склалися в різних сферах діяльності та спілкування.

Тож було виявлено 44 торговельні зони, 123 центри тяжіння в кооперації ресурсів праці тощо. Ураховувалося багато показників, навіть таких, як продажі, доставка пошти й періодики додому. Унаслідок цього підготовлено карту взаємозв'язків і взаємозалежностей окремих територій. Також було проведено детальний аналіз «ефекту масштабу» з метою оптимізації надання населенню різних типів соціальних послуг. На основі оброблення зібраної інформації було змінено законодавство, внесено пропозиції щодо створення округів, що було обговорено в муніципалітетах і затверджено центральною владою тільки після узгодження рішень із тими, кому належало об'єднатися [11, с. 2–3].

Як підкреслює Л. Саліженко, існує цікава статистика: муніципалітети, у яких проживає менше ніж 500 громадян,

становлять майже 60 % основних одиниць у Чехії, більше ніж 40 % – у Словаччині та близько 15 % – в Угорщині. У таких країнах, як Болгарія та Польща, відсутні муніципалітети, які б нараховували менше ніж 1 тис. громадян, і дуже мало таких, що нараховують менше ніж 2 тис. Для порівняння в Україні майже 50 % територіальних громад мають менш як 1 тис. осіб, а 11 % – менш як 500 осіб. При цьому 92 % сільських територіальних громад налічують менше ніж 3000 жителів. Для укрупнення муніципалітетів використовуються два основні методи: стимулювання добровільного об'єднання муніципалітетів й адміністративне укрупнення. Є держави, які надають перевагу одному з них, тоді як деякі застосовують їх альтернативно. Наприклад, політика добровільного об'єднання муніципалітетів була обрана Чехією, але відчутних результатів вона поки що не дала. Лише адміністративного характеру укрупнення були застосовані в Данії, Швеції, Норвегії, Польщі, Болгарії. У Латвії поетапно застосовувалися обидва методи [10, с. 266–267].

У свою чергу Н. Пігуль та О. Люта вважають, що досвід зарубіжних країн щодо реформування територіальних громад дає можливість виокремити основні шляхи впровадження реформ із децентралізації влади в Україні:

- розмежування повноважень, прав та обов'язків різних рівнів влади відповідно до сутності правової, демократичної держави та громадянського суспільства, що дасть змогу досягти балансу інтересів у системі публічних відносин;

- розроблення та реалізація ефективної регіональної політики, що спрямована на забезпечення рівномірного місцевого та регіонального розвитку;

- забезпечення втілення принципу субсидіарності як способу подолання конфлікту інтересів між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;

- упровадження адміністративно-територіальної реформи із забезпеченням збереження цілісності держави та її унітарного устрою;

- забезпечення розширення прав територіальних громад щодо вирішення проблем їх життєзабезпечення;

- проведення бюджетної реформи з урахуванням загальнонаціональних і місцевих інтересів [12, с. 687–688].

Проблема виникнення великої кількості дрібних територіальних громад із невеликим ступенем їх спроможності у виконанні покладених функцій і завдань є актуальною не лише для України.

Водночас, як показує світовий досвід, одним із пріоритетних напрямів модернізації статусу територіальних громад є розвиток міжмуніципальної співпраці за допомогою різноманітних форм. Зокрема, йдеться про міжмуніципальну інтеграцію, для якої не обов'язково створювати міжмуніципальні або надмуніципальні утворення. У багатьох країн міжмуніципальна співпраця відбувається шляхом укладання угод про співпрацю між муніципалітетами. Основними напрямками такої співпраці є такі:

- купівля послуг «великого» муніципалітету декількома «маленькими» муніципалітетами;

- створення організацій із реалізації конкретних окремо взятих напрямів, до органів управління яких належать представники декількох муніципалітетів (типовими прикладами є компанії із забезпечення транспортними послугами);

- партнерство між декількома муніципалітетами в реалізації великих проектів. Наприклад, у Фінляндії існують 262 спільні муніципальні об'єднання, які співпрацюють із питань електро- та водопостачання, професійної освіти, захисту дітей. Зокрема, об'єднання муніципалітетів із надання допомоги інвалідам охопили майже всю країну [13, с. 160].

У юридичному та фактичному значеннях такі міжмуніципальні об'єднання є самостійними фінансовими та адміністративними органами. Вони не мають права встановлювати власні податки та формують свій бюджет із державних грантів і муніципальних внесків, розмір яких визначається муніципалітетами-учасниками.

Конкурентоспроможність добровільних об'єднань територіальних громад є багатогранною категорією, що відбиває сукупність порівняльних переваг у різних сферах (економічній, технологічній, інноваційно-інвестиційній, ресурсній тощо), поєднання яких формує стійкі позиції на певному ринку чи в певних сферах у відповідний період. Тому формування територіальної громади повинне, перш за все, базуватися на принципах рівномірного розподілу, щоб заздалегідь виключити можливість створення неефективних, неспроможних об'єднань територіальних громад, які не зможуть забезпечити розвиток адміністративно-територіальних одиниць [14, с. 4].

Це потребує належного законодавчого врегулювання та відповідних механізмів реалізації гарантії конкурентоспроможності територіальних громад, що забезпечували б організаційні інструменти, джерела наповнення бюджету, інфраструктурні та кадрові ресурси для самостійного розвитку як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективах.

Висновки. Отож модернізація статусу територіальної громади в Україні повинна відбуватись своєчасно, комплексно та системно. Вона визначається законодавчими тенденціями, зважаючи на реформи, які вже завершилися, продовжуються, а також з урахуванням перспективних напрямів відповідних перетворень. Видастись, що варто вивчати надалі досвід країн ЄС у сфері розвитку місцевого самоврядування, зокрема розвитку територіальних громад, що є досить корисним для України на сучасному етапі її державотворення та правотворення. Оскільки існуюча система функціонування територіальних громад в Україні не є досконалою, досвід зарубіжних країн дасть змогу зробити деякі висновки та використати їх у подальшому розвитку та функціонуванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калашников В.М. Організаційно-правові засади місцевого самоврядування зарубіжних країн. Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. 90 с.
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 25. Ст. 20.
3. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Актуальні проблеми конституційного права України: підручник /За заг. ред. проф. А.Ю. Олійника. К.: «Центр учбової літератури», 2013. 554 с.
5. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 р. № 157-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 13. Ст. 91.
6. Бориславська О.М., Заверуха І.Б., Школик А.М. та ін. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України. К.: Москаленко О.М., 2012. 212 с.
7. Россоха В.В., Пронько Л.М. Об'єднання сільських громад як чинник розвитку земельних відносин. Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики, 2017 № 9.
8. Кравченко В.В. Окремі правові аспекти формування спроможних (об'єднаних) територіальних громад. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2017. № 2.
9. Безтелесна Л.І., Пивоварчук Л.В. Децентралізація як процес удосконалення фінансового забезпечення реалізації соціальних гарантій держави. Вісник НУВГП. Серія: «Економічні науки». 2016. Вип. 2 (74).

10. Саліженко Л.М. Формування дієздатних територіальних громад: вітчизняний та зарубіжний досвід. Державне управління та місцеве самоврядування. 2014. Вип. 3 (22).
11. Забейворота Т.В. Зарубіжний досвід упровадження адміністративно-територіальної реформи в умовах проведення децентралізації влади. Теорія та практика державного управління. 2014. Вип. 3 (46).
12. Пігуль Н.В., Люта О.В. Зарубіжний досвід проведення децентралізаційних реформ. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Вип. 9.
13. Оленковська Л.П. Зарубіжний досвід організації та ефективного функціонування міжмуніципального співробітництва. Право та державне управління. 2013. № 2 (11).
14. Камінська Н.В. Європейське муніципальне право: проблеми концептуального визначення, засади становлення та практика реалізації. Становлення та розвиток науки європейського права в Україні. Liber amicis до 70-річчя проф. В. Муравйова: колективна монографія. Київ, 2017. С. 423–454.
15. Камінська Н.В. Тенденції розвитку європейського муніципального права. Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи: матер. міжвуз. круглого столу (м. Київ, 28 вересня 2017 р.). К., 2017. С. 31–35.
16. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р., ратифікована Законом України від 15 липня 1997 р. № 452. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 38. Ст. 249.